

Inhoud

Afkortingen	8
Een opmerking over de verbeelding	12
Nadenken over wat we doen	13
1. Waar beginnen we?	25
2. Hoe te denken	48
3. Hoe te denken als een vluchteling	80
4. Hoe lief te hebben	116
5. Hoe te denken – en hoe niet te denken – over ras	144
6. Hoe niet te denken	176
7. Wat zijn we aan het doen?	210
8. Hoe de wereld te veranderen	246
9. Wie ben ik om te oordelen?	274
10. Wat is vrijheid?	302
Het Hannah-Arendt-Haus	324
Dankwoord	332
Illustratieverantwoording	335
Werken van Hannah Arendt	337
Noten	339

Afkortingen

Werken

<i>BPF</i> ¹	<i>Between Past and Future</i> [Tussen verleden en toekomst]
<i>CR</i>	<i>Crises of the Republic</i>
<i>EJ</i>	<i>Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil</i> [Eichmann in Jeruzalem]
<i>EU</i>	<i>Essays in Understanding</i>
<i>HC</i>	<i>The Human Condition</i> [De menselijke conditie]
<i>JW</i>	<i>The Jewish Writings</i> [Joodse essays]
<i>LA</i>	<i>Der Liebesbegriff bei Augustin</i>
<i>LM</i>	<i>The Life of the Mind</i> [Het leven van de geest]
<i>MDT</i>	<i>Men in Dark Times</i>
<i>OR</i>	<i>On Revolution</i> [Over revolutie]
<i>OT</i>	<i>The Origins of Totalitarianism</i> [in drie delen vertaald als <i>Imperialisme, Antisemitisme en Totalitarisme</i>]
<i>OV</i>	<i>On Violence</i> [Over geweld]
<i>PP</i>	<i>The Promise of Politics</i>
<i>RJ</i>	<i>Responsibility and Judgment</i> [Verantwoordelijkheid en oordeel]
<i>RLC</i>	<i>Reflections on Literature and Culture</i>
<i>RV</i>	<i>Rahel Varnhagen: The Life of a Jewish Woman</i>
<i>TWB</i>	<i>Thinking without a Banister</i>

Briefen

- AGS *The Correspondence of Hannah Arendt and Gershom Scholem*
- AKJ *Hannah Arendt and Karl Jaspers Correspondence 1926-1969*
- AMH *Letters 1925-1975: Hannah Arendt and Martin Heidegger*
- BF *Between Friends: The Correspondence of Hannah Arendt and Mary
McCarthy 1949-1975*
- WFW *Within Four Walls: The Correspondence between Hannah Arendt and
Heinrich Blücher 1936-1968*

Een opmerking over de verbeelding

Hannah Arendt geloofde in wat Immanuel Kant een ‘uitgebreide mentaliteit’ noemde, die volgens haar de basis was van goede oordeelsvorming. Dit type kritische verbeelding is niet creatief, en evenmin per se empathisch. *Je denkt je eigen gedachten, maar in de plaats van iemand anders*, zo onderwees ze haar studenten.¹ In dit boek heb ik geprobeerd om mijn eigen gedachten in de plaats van Hannah Arendt te denken. Alle citaten uit haar werk staan cursief en worden gevolgd door een bronvermelding. Alleen wanneer het bewijsmateriaal dat toeliet, stond ik mezelf toe om me binnen de grenzen van het aannemelijke voor te stellen hoe bepaalde korte scènes zijn verlopen. In weerwil van deze voorzorgsmaatregelen kan ik niet uitsluiten dat er in wat volgt ook momenten zijn waarop Hannah Arendt haar gedachten in mijn plaats denkt.

Nadenken over wat we doen

In de maanden na de door Donald Trump gewonnen verkiezingen van 2016 bestormde Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism* Amazons Amerikaanse bestsellerlijsten.¹ In het eerste jaar van Trumps presidentschap stegen de verkoopcijfers van het boek meer dan 1000 procent. Ook werd het internet overspoeld met citaten uit haar werk ter grootte van een tweet en verschenen er in de reguliere media geregeld opiniestukken met Arendt als leidraad. De politiek van het absurde en groteske, van het wrede, leugenachtige en ronduit onvoorstelbare maakte haar comeback, en daar leek Arendt wel wat over te zeggen te hebben.

In *The Origins of Totalitarianism*, dat voor het eerst werd gepubliceerd in 1951, beschreef Arendt hoe de historische omstandigheden in het twintigste-eeuwse Europa zo samenkwamen dat het kwaad een schokkend moderne politieke gedaante kon aannemen. Politieke leugens hadden gezegevierd over feiten. Het enige wat overbleef was macht, geweld en ideologie. *Wat gebeurde er? Waarom gebeurde het? Hoe kon het gebeuren?* (OT 387) vroeg Arendt. Op deze vragen gaven de oude politieke en historische narratieven niet langer bevredigend antwoord.

Ook waarschuwde Arendt dat hoewel de totalitaire regimes van haar tijd allemaal ten onder zouden gaan, de context en de manieren van denken die eraan ten grondslag lagen best eens konden blijven bestaan. En dat ze in de toekomst, in reactie op nieuwe omstandigheden, gedaanten konden aannemen die weliswaar nieuw waren, maar voortbouwden op een politieke en

culturele rot die al eerder was ingezet.

Toen Trump president werd vulden de Amerikaanse straten zich niet of nauwelijks met bruinhemden en verdwenen er evenmin politieke dissidenten om 3 uur 's nachts in martelkamers. Tegelijkertijd hadden het Syrische Aleppo en de Oekraïense Maidan-protesten al volop te maken gekregen met zowel kaplaarzen als staatsterreur. Het was niet zo dat de twintigste-eeuwse totalitaire regimes een comeback maakten. Maar zoals analisten destijds en sindsdien aantekenden, zijn veel van de elementen die Arendt aanwees als eigen aan het totalitaire denken sluipenderwijs opnieuw deel gaan uitmaken van onze politieke cultuur.

Onze tijd kenmerkt zich al evenzeer als die van Arendt door een cynische ontgoocheling over de politiek, en trouwens ook door een ongearticuleerde, sluimerende haat, die ineens kan oplaaien en zich op alles en iedereen kan richten. Complottheorieën floreren. Zelfcensuur is terug. Veel mensen zijn eenzaam. Inmiddels leven we niet alleen met de dreiging van een nucleaire apocalyps, maar ook met het vooruitzicht van een klimaatcatastrofe. Aan de stilzwijgende aanvaarding dat er categorieën mensen bestaan – vluchtelingen, migranten, ontheemden, mensen die leven in bezet gebied, gevangenen en mensen die verstrikt zitten in permanente armoede – wier levens in feite overbodig zijn, is sinds de Tweede Wereldoorlog weinig veranderd. De kampen en getto's zijn van plek, naam en verschijningsvorm gewisseld, maar de menselijke ellende bleef dezelfde. Datzelfde kun je zeggen van de achteloos wrede registratie van mensen alsof ze weinig meer dan vrachtgoederen zijn.

Hannah Arendt is een creatieve en complexe denker. Ze schrijft over macht en terreur, oorlog en revolutie, ballingschap en liefde. En boven alles over vrijheid. Arendt lezen is nooit alleen maar een intellectuele bezigheid, het is daadwerkelijk een ervaring. Zelf lees ik Arendt nu al ruim dertig jaar. Ik ontdekte haar als masterstudent eind jaren tachtig, op het moment dat de Koude Oorlog op zijn

eind liep. Haar stijl, durf en directheid spraken me aan. Net als haar zelfverzekerde ironie en gevatte wereldwijsheid. Ze kwam uit een recent en dus bekend verleden (ze overleed in 1975, tien jaar nadat ik ben geboren), maar sprak met een stem die zo volslagen oorspronkelijk was en schreef in zo'n heldere stijl, dat het tegelijkertijd leek alsof ze uit het niets kwam.

Maar pas toen ik me boog over de vraag waarom we haar nu zouden moeten lezen, in het tijdperk van Donald Trump en Vladimir Poetin, besepte ik dat ik nog het meest kon leren van de hardnekkige menselijkheid van haar intense en complexe creativiteit.

Arendt staat het meest bekend om haar analyse van de zwarte bladzijden van onze politieke geschiedenis. Toch is haar eeuwige vraag, die tegenwoordig opnieuw wordt gesteld in een reeks opstandige, creatieve en bijzonder moedige reacties op de hedendaagse terreur, bezetting en ideologie: *Wat is vrijheid?*

Voor Arendt was deze vraag noch abstract, noch uitsluitend theoretisch. Ze hield van de menselijke conditie om wat ze was: vreselijk, prachtig, verwarrend, verbazingwekkend en bovenal uitzonderlijk waardevol. Ze is altijd blijven geloven in een politiek die recht deed aan deze conditie. Haar werk heeft ons veel te zeggen over hoe we zijn aanbeland op dit punt in onze geschiedenis, over de waanzin van de moderne politiek en de afgrijselijke gedachteeloosheid van het politieke geweld van vandaag de dag. Maar ze leert ons ook dat juist wanneer de ervaring van machteloosheid op haar hevigst is en de geschiedenis het meest ontmoedigend, de volharding om als een mens te denken, dus om op een creatieve en moedige manier gecompliceerde gedachtegangen uit te spinnen, van het grootste belang is.

Aangezien ze zelf had geleefd in een *post-truth*-tijdperk, wist Arendt wat het betekende wanneer mensen niet langer eenzelfde basaal begrip hebben van de wereld die ze gezamenlijk bewonen. Dat we haar juist nu zo hard nodig hebben, is omdat ze begreep,

zoals weinig politieke denkers sindsdien, wat we op het spel zetten als we toestaan dat onze politiek opnieuw onmenselijke gedaanten aanneemt. De afgelopen jaren hebben ons eens te meer duidelijk gemaakt dat de menselijke conditie zowel zeer destructief als zeer kwetsbaar is. Arendt leert ons dat als je écht van de wereld houdt (en dat deed ze), je de moed moet opbrengen om haar te beschermen – en dus om ongehoorzaam te zijn.

Volgens Arendt kunnen we alleen vrij zijn als onze geest vrij is. Wat hieronder volgt, is een verhaal over hoe Hannah Arendt haar manier van denken over haar eigen tijd ontwikkelde, een verhaal dat zal worden verteld als een aansporing om opstandiger en creatiever over onze eigen tijd na te denken. Ook is het een gesprek, en bij tijd en wijle een strijdlustig gesprek, tussen het heden en verleden. Arendt vertelde haar lezers nooit wát te denken. In haar werk zul je dan ook geen quick fix aantreffen om een autocratie te verslaan, het populisme te bestrijden of een sociaaldemocratische politiek op te tuigen. En soms ging ze in haar denken ook gewoon de mist in, bijvoorbeeld wanneer ze schreef over ras. Wat ze ons vooral te bieden heeft is een model over hóé te denken wanneer de politiek en geschiedenis de bestaande vangrails onttakelen, zoals dat gebeurde in haar tijd en zoals dat opnieuw gebeurde aan het begin van de eenentwintigste eeuw.

Volgens Arendt wil het bezit van een vrije geest zeggen dat je je niet laat leiden door dogma's, politieke zekerheden, theoretische comfortzones en ideologieën die je goed uitkomen. Het betekent daarentegen dat je de vaardigheid leert ontwikkelen om recht te doen aan de risico's, kansen, kwetsbaarheden, mysteriën en verwarrende raadsels van de realiteit. Want uiteindelijk biedt juist dat ons de beste kans om menselijk te blijven.

Ze behoorde tot een generatie schrijvers en denkers die werden geboren in het eerste decennium van de twintigste eeuw, dus net voordat de politieke en economische chaos uitbrak en oorlog,

fascisme, totalitarisme en nucleaire verschrikking om zich heen grepen. Deze generatie wist hoe het was om vol ontzetting kennis te nemen van historische gebeurtenissen, en als vluchteling en buitenstaander had Arendt daarmee nog meer ervaring dan de meeste van haar generatiegenoten. Zij was de intelligente, jonge Joodse vrouw die ontsnapte aan het duistere hart van fascistisch Europa en zijn afbrokkelende natiestaten en die een nieuw leven wist op te bouwen in Amerika. In de republiek van het nieuwe begin groeide ze vervolgens uit tot een van de invloedrijkste publieke intellectuelen.

Net als Arendts leven bevat dit boek vele reizen. Tegenwoordig is Königsberg, de bedrijvige Pruisische havenstad waar ze opgroeide en leerde denken, en die in 1945 werd omgedoopt tot Kaliningrad, een Russische exclave aan de grens van de Europese Unie. Het autoritarisme heeft Rusland wederom in zijn greep, reden waarom een nieuwe generatie Oost-Europeanen *The Origins of Totalitarianism* is gaan lezen – ditmaal als een survivalgids.² Haar nalatenschap is ook zichtbaar op plekken waar ze nooit is geweest, althans niet fysiek. Zo weigerde ze uit principe om voet te zetten in de Amerikaanse zuidelijke staten, met hun segregationistische Jim Crow-wetgeving. Dat weerhield haar er echter niet van om een controversieel essay te schrijven over desegregatie, dat tegenwoordig pijnlijk resoneert in een Amerika dat zich rekenschap geeft (of weigert te geven) van zijn gewelddadige racistische geschiedenis. Ondertussen wordt Arendts werk over revolutie op een kritische en creatieve manier gelezen door activisten die in Beiroet, Libanon, Palestina en elders in het Midden-Oosten een parallelle en helaas onvoldoende erkende strijd voeren voor een nieuwe pluralistische politiek van zelfbeschikking.

Denken met Hannah Arendt houdt tegenwoordig in dat we de vragen stellen waarmee zij zich in eerste instantie gedwongen werd bezig te houden door haar eigen kwetsbare historische situatie. Ze beschreef het totalitarisme als een politieke aanval op de menselijke

ervaring. Daaruit volgde wat haar betreft dat het antitotalitaire denken die ervaring niet aan de kant moest schuiven, maar haar juist onder de loep moest nemen. In onheilspellende politieke tijden dien je de fundamentele vragen over de menselijke conditie niet als tijdelijk minder relevant te parkeren, want juist dán zijn die vragen relevanter dan ooit. Hoe kunnen we te midden van het cynisme en de leugenachtigheid helder blijven nadenken? Waarvan kunnen we nog houden, wat nog koesteren? Wat blijft er over om voor te vechten? Hoe kunnen we dat het beste verdedigen? Welke hekken en bruggen zullen we moeten bouwen om onze vrijheid te beschermen; welke muren moeten we juist neerhalen?

In haar antwoorden maakte Arendt graag onderscheid tussen dingen, om zo helderheid te verschaffen in dat wat anders gevaarlijk vaag dreigde te blijven. Wat ze vooral graag deed was die zaken in drietallen categoriseren. Zo waren antisemitisme, imperialisme en totalitarisme de drie moderne politieke kwaden (*The Origins of Totalitarianism*). Arbeiden, werken en handelen is wat we doen in de wereld, en dat doen we in de private, de sociale en de publieke sfeer (*De menselijke conditie*, 1958). Tijdens deze activiteiten zijn we in ons hoofd bezig met denken, willen en oordelen (*Het leven van de geest*, 1979). Niettegenstaande deze ordelijke symmetrie was ze absoluut geen filosofische systeembouwer. Zo vroeg ze ooit: *Wie zou het wagen zich te verzoenen met de realiteit van de vernietigingskampen of het spel durven spelen van these-antithese-synthese, voordat die dialectiek de 'betekenis' van dwangarbeid heeft ontdekt?*³ Haar uitgangspunt was eenvoudiger: *Wat ik beoog, is dan ook heel eenvoudig, het pretendeert niet meer te zijn dan nadenken over wat we doen*, zo schreef ze in *De menselijke conditie* (HC 5).

Denken was haar eerste verdedigingslijn tegen de tirannie van het 'one size fits all'-antwoord. Zowel als docent als denker is haar truc om ons opnieuw zorgvuldig te laten kijken naar wat er al is. Ze keerde terug naar de politiek-filosofische traditie, eerder als een